

Թեանը ուրախակից են եղել, միասին ապրել, միասին մեռել են, սերտ կապուած են եղել նորա հետ, իբրեւ հայր և որդի ապրել են, սիրել են և սիրվել, խրատել են և յանդիմանել, առանց աշաուութեան, եւ այսպէս վառ և լարուած են պահել ժողովրդեան մէջ հոգեւոր զգացմանց կրակը: Եթէ նոքա այցելել են իրանց հօտին քաղաքից քաղաք և գիւղից գիւղ շրջելով, նոքա ամենուրեք երեւացել են ոչ թէ իբրեւ միայն իշխանաւոր, այլ աւելի իբրեւ հայր սրտացաւ, բաւականանալով ինչով բաւականնում էր ժողովուրդը, առնելով ուստի հնար էր և տալով ուր անհրաժեշտ էր: Այս են ցոյց տալիս միջ մեր նուիրակներին, մեր առաջնորդների ու վանահայրերի պատմութիւնքը, այնպիսեաց, որոնք շինողք եղած են:

Նոյն դիրքը բռնելով այսօր հայ եկեղեցականը կարող է մեծամեծ գործել յօգուտ հայ եկեղեցեաց պայծառութեան և ժողովրդեան հոգեւոր երջանկութեան, ու նախնեաց յիշատակարանների պահպանութեան, որ վկայք են հայերի կրօնասիրութեան գարեբրի ընթացքում:

Ս. ԷԶՄԻՆԺՆԻ ԳՐԱԳՐԱՐՆ

Էջմիածնի դրագարանի ամենանշանաւոր ձեռագիրներից մէկն է ՊՁ 892ը, որ ձաշոյց է Հեթում Պարոնին, ապա Թագաւոր Հեթում երկրորդ անունով, որդի Լեոն երրորդի: Հեթում երկրորդը Թագաւորեց 1289 թուականին և մի քանի անգամ կրօնաւորեցաւ, հրաժարուելով աթոռից և կրկին Թագաւորեց և մեռաւ Թագաւորահայր տիտղոսը կրելով: Ըստ կրօնաւորութեան Յովհաննէս անուանեցաւ:

Այս ընտիր ձեռագիրը բոլորագիր է և գրած է 1286 թուականին Քրիստոսի, ընտիր մագալաթի վերայ: Գրքի երկայնութիւնն է 7 $\frac{1}{2}$ վերջոյ, լայնութիւնը 6 վերջոյ և թանձրութիւնը 2 վերջոյ: Գիրքը բաղկանում է 940 մեծագիր երեսներից, բացի յիշատակարանից ունի 13 երես: Առաջին հինգ թերթերը ցանկ են և վեցերորդ թերթի վերայ զգեստաւորուած, ձեռքին մի գիրք բռնած նկարած է մի եկեղեցական. պատկերի տակ գրած է «Սուրբ Սահակն է, թո՛ւն սուրբ Գրիգորոյ, գրոցս շի-

նողն, թուին Հայոց 21.5 (1288): Բոլոր գիրքը պատկերազարդ է և ծաղկազարդ: Ունի 9 մեծագիր պատկերներ ընտիր ներկերով նկարած և ոսկեզօծ, պատկերներն են 1) Քառասնօրեայ ընծայումն Փրկչի ի Ցաճարն 118 երորդ երեսում. 2) Մաղկազարդ, 274 երորդ երեսում. 3) Ոռնալուայի պատկեր, 334 երորդ երեսում. 4) Փրկչի խաչից իջեցնելու պատկերը 386 երորդ երեսում. 5) Յուսան մարգարէի ծովը գծելու, կէտ ձրկնից կլանելու և ապա ցամաք գցուելու պատկերները 400 և 401 երեսներում. 6) Փարաւոնի ընկղմելը Կարմիր ծովում, Իսրայելացւոց անցն և առանձին Մովսէսի և Ահարոնի պատկերները 404 երեսում. 7) Երից մանկանց Բաբելոնի Հնոց գգվելու պատկերը 417 երորդ երեսում. 8) Յարութեան պատկերը 424 երորդ երեսում: Հրեշտակը նստած է վէմի վերայ. երեք կանայք գալիս են գերեզման և Յիսուսին չեն գտնում. 9) Յիսուսը նստած է Սիմոնի տանը և մի կին ընկած է նորա ոտքերի առաջ 583 երորդ երեսում: Բացի որանից լուսանցքներում կան բազմաթիւ փղերիկ պատկերներ սրբոց և մարտիրոսաց, և սուրբ գրոց պատմութեանց վերաբերեալ, նոյնպէս և ծաղիկներ ու զարդեր: Բոլոր գլխատառերը ոսկեզօծ են և ընտիր գոյներով նկարած, ներկայացնելով կամ մարդիկ, կամ ցամաքային ու ծովային կենդանիք և կամ բոյսեր: Աւելի ընտիր են և նուրբ նկարած լուսանցքների փղերիկ պատկերները, ափսոս որ խոնաւութիւնից և անխնամ պահպանելուց շատերը այդ պատկերներից փչացած են: Երկտասարդ նկարիչ Պ. Բերնշտամը այս ձեռագրի պատկերներից և զարդերից քսանի չափ նկարել է Ալբրտի համար: Ինչպէս երևում է վերջին յաւելուած յիշատակարանից, այդ ձառոցը մինչև էջմիածնայ սուրբ Աթոռը հասնելը շատերի ձեռքում եղել է. վասն զի յաւելուած յիշատակարանում կարդում ենք հետեւեալ տողերը. «Վերստին նորոգեցաւ գիրքս ի մայրաքաղաքն յԱտանայ ձեռամբ սուտ անուռն Իսկենտէր գալրի, ի թուականիս մերում ՌձԽԴ (1695 թ.) ի հայրապետութեան Տեառն Տէր Նարին Աստուածատուր Կաթողիկոսի տանն Կիլիկիոյ, յունիս ամսոյ թ. (9ին) ի խնդրոյ բարեսէր և բարեմիտ Աջբան երիցու որդին տէր Ըռըսթագէսին ի վայելումն իւր և Սոյ եղեալ ժողովրդեանն և Տէր Քրիստոս, Աստուածն ամենայնի բարով վայելել տացէ», ևւն: Իսկ բուն

գրչի և նկարչի անուան անյայտ է, յիշատակարանում կամ ձեռագրի որ և է տեղում էլ յիշվում. բուն յիշատակարանի եօթներորդ թերթը պակաս է, կորած է, գուցե այս թերթի վերայ լինէր և նոյն իսկ կնիքը Հեթում իշխանի, որովհետև այն ժամանակ սովորութիւն էր կնիք դրօշմել ձեռագիրների վերայ:

Յիշատակարանի 10 երորդ երեսում ներքին լուսանցքի վերայ անկիրթ ձեռքով գրուած են Զարէլ թագուհու կառուցած հիւանդանոցին վերաբերեալ հետեւեալ տողերը. « Ի հայրապետութեան Տեառն Տէր Մինաս Կաթողիկոսին թվականութեանս Հայոց, նուաստս յամենայնի Յակոբ Սսեցի, որ յայժմ եմ փակակալ ի դուռն սուրբ Լուսաւորչի: Ի Կիլիկիայ այմ որ ի մարաստան է, Բ և Գ եղբօր հետ ելայ գնացի, սանդըխտով թվական նորա որի դռան վերայ կայր կարդացի, որ էր օրինակն այս. Կատարեցաւ յարմարումն շինւա (ք տառ պատուած է) հիւանդանոցիս հրամանաւ մեծաւ փառաւք քրիստոսասէր թագուհ (տառը պատուած է) Զապելի ի թվականութեանն Հայոց ի Ո և Ղ » (1241): Յիշատակարանը համառօտ պատմութիւն է Ռուբենեանց թագաւորաց մինչև Լևոն Գ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՀԵԹՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՃԱՇՈՅԻ.

Փառք ամենասուրբ երրորդութեանն՝ Հօր և Որդւոյ և սուրբ Հոգւոյն, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն:

Ի թուականութեանս Հայոց ԶԼԵ. յանգ ելեալ կատարեցաւ աստուածախօս մատեանս, հրամանաւ աստուածասէր և ամենիմաստ բարեպաշտ և հանճարեղ պարոնին Հեթմոյ՝ որդւոյ քրիստոսապաւակ արքային Լեօնի. որ լի և պատարուն իբրև զծաղկազարդ բուրաստան՝ հաւաքեալ ի հին և ի նոր օրինաց, ի պէտս պայծառութեան աօնից Տէրունականաց՝ հրաշափառ ծննդեան Քրիստոսի, և կենսաբեր չարչարանացն, փառաւոր յարութեանն, և սքանչելի համբարձմանն, պայծառ գալստեան սուրբ Հոգւոյն, և այլոց փրկչական տնտեսութեանցն. ընդ որս և սրբոցն Աստուծոյ՝ Առաքելոց և Մարգարէից, բազմաչարչար մարտիրոսաց, հայրապետաց և միանձանց և ամենայն հաճոյացելոց Աստուծոյ, որով մեծախորհրդութիւն և շնորհ մերոյ փրկութեան միշտ հռչակի յեկեղեցիս սրբոց, խնկանուէր հընչ-

մամբ առաջի Աստուծոյ՝ ի բարեխօսութիւն մեզ մեղաւորաց և ի վարդապետութիւն խրատու յաւիտենական կենացն ժամանելոց: Զայս խրախճանութիւն հոգեւոր և անմահական փաթեթամութիւն ստացաւ՝ նախայիշատակեալ բարեսէր պարոնս մեր՝ Հեթում, որ է շառաւիղ բարեշնորհ՝ բղխեալ յարմատոյ թագաւորութեան Թորգոմեանս սեռի, և Ասքանազեանս տոհմի. որ յայտնաբանեալ լինի՝ զայս ձեռք օրինակի. Յորժամ յաղախնածին զօրացն սրոյ, և ի պարսկական իսկամիտ նենգութենէ սպառնացաւ թագաւորութիւնն Հայոց՝ ի տանէս արևելից, և բարձաւ բազուկ տէրութեան նոցին ի կողմանցն հիւսիսոյ, յայնժամ սահեալք իշխանք Հայոց և որք ընդ իշխանութեամբ նոցին, զետեղեալ պանդխտեցան ի ստորին կողմանս Գամրաց և Պոնտոսի. որք և անդանօր նեղեալք և նհանջեալք ի նենգաժէտ ազգէն Յունաց, խոյս տուեալ՝ ելին ի սահմանս Կեսարեայ Կապադովկացոց. որոյ տիրեալ արքայն մեծ Գադիկ, և զբազումս ի Յունաց ծառակեալ, ընդ որս և զմտորապօլիոս քաղաքին զՄարկոս՝ որ եղեռնական բարութք զանուն ազգին Հայոց շանն իւրոյ մակադրեալ՝ արմէն անուն վերաձայնէր: Արքայն բարեշուք զնա և զշունն իւր ի միում քրձի ածեալ՝ չար հաբուածովք գանից, ի միասին սատակեաց: Վասն որոյ և յընդհանուրս Յունաց բնակչաց աշխարհին որսացեալ եղև, «րով և սպանաւ արդար արքայն յանբարիշտ որդւոյն Մանտալէի» ի բերդն Կնգուսկաւի: Եւ յայնմ պատճառէ ցրուեցան պայազատքն Հայոց և այլ ևս խառնազանջ բազմութիւնքն՝ ընդ բազում տեղիս և գաւառս պանդխտացեալք: Ընդ որս և մեծափառ ոմն՝ իշխան իշխանաց, ի սեռէ թագաւորութեան արեանառու մեծին Գագկայ, Խուբէն, յինքն յարեալ զյոյսս ի զօրացն խաղացեալ գայ, և առնու զամրոցն զԿօսիտարայ, յորում և դնէ ինքեան՝ տուն իշխանութեան, և տիրէ լեռնակողմանցն Փոխգիւոյ և բարեպաշտութեամբ կենօք կացեալ փոխեցաւ առ Գրիոտոս:

Յաջորդեալ զվառս նորա, որդի նորին՝ Կոստանդին, այր քաջ և արդարագործ, որ և ի բազմաց սիրեցեալ եղև՝ բնակչաց աշխարհիս Կիլիկիոյ. որոյ ձեռնտուութեամբ ելեալ ի ծովակողմ Տորոսի՝ տիրեաց նահանգին այնորիկ, նախ՝ առեալ զդղբակն զՎահկայ. և ապա անտի յառաջ յոլովից տիրեալ տեղեաց,

գաշտաց և ամրոցաց՝ զյոթըունս ի Յունաց հարեալ։ Այլ և փր-
գանգ զօրուն։ որ յանտիոք, նիզակակից եղեալ ընդդէմ՝ Խամա-
յէլեան զօրուն, և քաջութիւնս զարմանալիս գործեալ անդա-
նօր, հիացոյց զարիականաց գունդն, յորոց և Կոմսութեան ա-
նուն ստացեալ, մարգիղ զնա վերակոչէին։ Եւ այնպիսի յադ-
թական կենօք կեցեալ, և ծնեալ երկու որդիս՝ զԹորոս և զԼեոն,
ինքն փոխեցաւ առ Քրիստոս. և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն
Կաստաղօն։ տուեալ զիշխանութիւն իւր՝ որդւոյ իւրոյ Թորոսի,
այն՝ որ ի Յունացն պատուեալ Պատօսեաստիօս կոչեցաւ։ Որ և
խակոյն ընդ տիրելն՝ խնդրեաց զվրէժ Գագկայ յորդւոցն Ման-
տալէի, և առեալ զամրոցն յոլով գանձիւք և զնոսին չարա-
մահ սատակեալ, բերեալ ընդ ինքեանս զպատկեր Տիրամօրն՝
եզ ի դղեակն Անարգաբայ, զոր իւր առեալ էր ի Յունաց։ յո-
րում և շինեաց զհռչակաւոր տաճարն, և եզ անդ զպատկե-
րն՝ որպէս և գրեալ է յարձանի՝ ի շինուածս տաճարին։ այլ
և բազում՝ եկեղեցիս և ժողովարանս միանձանց շինեալ, և
առաստատուր պարգևօք՝ կարգաւորեալ ճոխացոյց, միանգա-
մայն և հիւրանոցս բազումս, և ամենայն ազգաց քրիստոնէից
տեղի և տուն պատրաստեալ՝ յարգացաւ, բարձրացաւ և հռ-
չակեցաւ յամենայն լեզուս, որք զԿիլիկիա անուն թողեալ՝
Թորոսի երկիր զաշխարհն նորին վերաձայնէին։ և նա բարւոք
վարուք կենցաղավարեալ հանգեաւ ի Քրիստոս, և թաղեցաւ
ի սուրբ ուխտն Դրազարկ՝ թողեալ որդի մի, որ աննգեալ սպան-
մամբ յամբարշտաց ոմանց։ Վասն որոյ ընկալաւ զիշխանու-
թիւն մեծին Թորոսի, եղբայր նորին Լեոն որ և ծնեալ երիս
որդիս, զԹորոս, զՍտեֆանէ, և ի հարձէ, զոմն՝ Ռուբէն անուն,
Այս Լեոն տիրեալ Մամեստիոյ և Տարսօնի, և ամենայն սոցին
նահանգի, և աջակցեալ ֆռանկաց ի գործ պատերազմի՝ քա-
ջութեան անուն ստացաւ, և կացեալ յիշխանութեան կարո-
ղագոյն կենօք, և առաքինի վարուք՝ մինչև եկն թագաւորն
Յունաց՝ Փէռփերուժէն ի Կիլիկեա, և պատրանօք կալեալ ըզ-
Լեոն՝ ըմբռնեաց ի կապանս երկու որդւովքն՝ Թորոսիւ և Ռու-
բենաւ, ոչ դիպեալ անդ՝ Մլէհին և Ստեֆանէին, զի կային
յուռհայ՝ առ կոմս նորին, որ էր քեռի ինքեանց։ Առեալ Փէռ-
փէրուժէն զԼեոն որդւովքն՝ տարաւ ի Կոստանդնուպօլիս և
արկ ի բանտ, յորում տեղւոջ Ռուբէն վասն անհնարին քա-

ջութեանն կուրացուցին՝ կուրացեալ նախանձով ազգն Յունաց։
 Եւ մեծն Լեոն՝ որդին նորա Թորոս մնացին անդանօր ի բանտի.
 և իշխանութիւն Հայոց բարձաւ ի Կիլիկիոյ, տիրելով վերստին
 Յունաց։ Յետ ժամանակաց ինչ լինելոյ ի բանտի, ետես երազ որ-
 դի նորա Թորոս, և պատմեաց հօր իւրում, թէ տեսի յանուրջս,
 զի այր ոմն տայր ցիս նկանակ մի հացի, և ձուկն ի վերայ, և
 ես առի և քեզ ոչ ետու ի նմանէ. և հայրն խնդացեալ՝ ելոյ՞
 զտեսիլ որդւոյն. թէ՛ ունիս վերստին տիրել Կիլիկիոյ, զոր նախ-
 նիքն մեր կալան քաջութեամբ. այլ և ընդարձակեսցես զտէ-
 րութիւն քո մինչև ի ծով՝ զոր ձուկն նշանակեաց, սակայն ես
 յայն ոչ ժամանեմ։ Որ և եղև իսկ, զի մեռաւ մեծն Լեոն ի
 Կոստանդնուպօլիս։ Եւ մեծն Թորոս գտեալ օգնութիւն յԱս-
 տուծոյ, և ի դիպօղ ժամու վերստին եկն ի Կիլիկիա և ձե-
 ուրնտուութեամբ լեռնակողմանցն Տորոսի ազինս Հայոց, որ մը-
 նացեալ էին անդանօր, աիրեսց նախ՝ Վահկային, և ամհնայն
 Փռիւգիոյ, և յետ սակաւուց Անարզաբայ և ամհնայն դաշտա-
 կողմանն, զորոյ զյեղանակ գալստեանն ի Կոստանդնուպօլսէ
 և զտիրելոյն Կիլիկիա՝ այլ և այլ օրինակաւ պատմեն գիրք-
 բայց որպէս և է գլխութեամբն Աստուծոյ և օգնութեամբն ա-
 զատեալ ի բանտէ, վերստին տիրեաց իշխանութեան նախնեաց
 իւրոց՝ զոր յափշտակեալ էր Յունաց։ Եւ և ընդարձակեալ
 զբազուկ տէրութեան իւրոյ՝ գնաց ի Մամեստիա՝ և առ զնա.
 և մինչ կայր անդ յառհոգս, Տուկն Յունական ազգին, որ էր ի
 կայսերէ կարգեալ, ժողովեալ զզօրս իւր, ևս և զհայկազունս,
 զնախնիէլեանք զոտարսն Ասկուռսայ, և զՀեթում տէր
 Լամբրունին, որք և հոգա յարեւելից՝ ի սրոյն Իսմայելացւոց
 խոյո տուեալ՝ եկին և կալան զկողմանսդ նախասացեալ, և մտին
 ընդ հնազանդութեամբ կայսերն Յունաց. վասն որոյ և ընդ նո-
 ցին զօրաց և զօրապետի՝ եկին ի վերայ Թորոսի ի Մամեստիա.
 և նա յարուցեալ սակաւուք արամբք անդէն և անպատրաստ ի
 վերայ անկաւ բիւրական զօրացն յեղակարծ ժամու, զյոյնն
 եսպան և զհայկազունոն ձերբակալ արարեալ կալաւ, և յե-
 տոյ ազատեաց։ Եւ այսպէս քաջացեալ՝ էառ զՏարսոն և զյո-
 լով մասն Սալուիոյ. զորոյ քաջութեան համբաւ լուեալ կայսրն
 Էմմանուիլ՝ որդին Փէռփէրուժէնի, մրմռեալ իբրեւ զառիւծ՝
 եկն զօրօք բազմօք ի Կիլիկիա՝ ըմբռնել զԹորոս, և պաշարեալ

գնա ի դղեակն Բարձրաբերդ կոչեցեալ: Յարձակեալ ապա քաջն Թորոս ի վերայ ժողովոյն Յուշաց՝ զբազումն եսպան, և զյոլով Սեաստիոս գերի տարեալ ի դղեակն վաճառեաց ընդ ոսկւոյ կայսերն Էմմանուէլի. և զգանձն բաշխեաց՝ իւրոյ հետեւակոց զօրուհի: Ընդ որոյ քաջութիւնն և առատամտութիւնն զարմացեալ՝ կոչեաց զնա իւր յորդեգրութիւն, և ետ զԿիլիկիա ձեռնագրով և ոսկի վուլով Թորոսի՝ և այլ գանձս բազում և ինքն գնաց ի Կոստանդնուպօլիս: Եւ վերստին լսեալ զհամբաւ բարութեան և զքաջութեան մեծին Թորոսի՝ կայսրըն Էմմանուէլ և ոչ կարացեալ տանել նախանձու, սկսաւ կաշառօք գրգռել զԽիճ - Ասլան սուլտանն յԻկոնիոյ՝ ի վերայ Թորոսի, որ և եկեալ բազում զօրօք ի Կիլիկիա՝ պաշարեաց զԹիւն. աւան, և ի Տեառնէ պատուհասեալ ախտիւ և ցաւօք, զորոց զերիւարսն շանաճանճ սպառեաց: Այլ և մեծն Թորոս ասպատակեալ զաշխարհն յԻկոնիոյ՝ աւերեաց և զառ և զաւար էած ի Կիլիկիա. վասն որոյ յայսմանէ Խիճ - Ասլան և ի հարուածոցն Աստուծոյ նեղեալ՝ ամօթով դարձաւ յաշխարհն իւր. սէր՝ երգմամբ եղեալ ընդ մեծին Թորոսի. և այլ ոչ հրապուրեցաւ ի բանսն Էմմանուէլի: Բայց իբրեւ եկն Թորոս ի Կոստանդնուպօլսէ ի Կիլիկիա՝ լուեալ եղբօր նորա Ստեֆանէի եկն առ նա. բայց Մլէհն մնաց առ Նուրատին սուլտանն Հալպայ. և Ստեֆանէ ձեռնտուութեամբ եղբօրն իւրոյ գնաց ի Սեաւ լեռան՝ և տիրեաց ամենայն կողմանցն այնոցիկ, այլ և կալաւ զԳերմանիկէ և զՊէհլէսնի, և դաւեալ ի Յունացն՝ սպանաւ յեռանդան կաթսայի, և թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն յԱքքայ - կաղնին, թողեալ իւր երկու որդի զՌուբէն և զԼեոն, որ և յետոյ թագաւորեաց: Այլ և մեծն Թորոս տիրեալ քաջութեամբ Կիլիկիոյ և Սաււռիոյ, վարէր զիշխանութիւնն ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ. զի էր այր բարեպաշտ և ողորմած, մեծախորհուրդ և առատամիտ, վարժեալ հին և նոր օրինօքն Աստուծոյ. տեղեակ գոյով և ամենայն իմաստասիրական արհեստից՝ զորմէ ասեն հոգի մարգարէութեան ունել, որ և զբազում դժուարալոյծ բանս մեկնեալ, որ գտանի այժմ առ մեղկեցեալ սա այսպիսի բարեգարդ կենօք՝ փոխեցաւ յաշխարհն կենդանեաց, և հանգուցեալ եղաւ ի դամբարանի, ի հռչակաւոր անապատն սուրբ ի Դրազարկն: Եւ զերկիր իշխանութեան

իւրոյ և զմատաղ որդիին իւր վստահացաւ յաներն իւր՝ Թոմաս անուան, իշխան մեծ, զոր և պայլ իսկ եղ հայոց յետ իւր: Այլ Մլէհն լուեալ զմահ եղբօր իւրոյ՝ զմեծին Թորոսի, էառ զօր բազում ի նորատին սուլտանէն և եկն առնուլ զուէրութիւն ի վերայ Հայոց, և բազում չար հատուցեալ աշխարհիս Կիլիկիացոց, յորմէ նեղեալք բնակիչք և իշխանք աշխարհիս, կամօք ձեռնառու եղեն նմա՝ տիրել ի վերայ ինքեանց. ուստի ընդ գալն նորա, Թումասն փախչէր յԱնտիոք՝ ուստի և եկեալն իսկ էր, և զորդի Թորոսին ամբարիշտք ոմանք կալեալ սպանին: Եւ Մլէհն տիրեաց որոց ցանկայր անձն նորա. սակայն վասն խոտաբորութեանն ոչ կարացեալ յերկարել՝ վաղվաղակի սպանաւ ի զօրաց իւրոց ի քաղաքն Սիս, և թաղեցաւ ի վանքն Մեծ քար կոչեցեալ, զոր իւր իսկ շինեալ էր: Եւ զօրք աշխարհին առաքեալ բերին զորդիոն Ստէֆանէի, որ սնանէին առ քեռին իւրեանց Բակուրան ի Տարսոն, և կացուցին իշխան և պարոն ըզՌուբէն զորդի Ստէֆանէի, որ որ եղև այր աշխարհաշէն, առատամիտ և բարեգործ, որոյ ել համբաւ անուան նորա ընդ ամենայն աշխարհ: Վասն որոյ Հռովմայեցիքն զնա պատուեալ յազգէ թագաւորութեանն կին ետառն նմա, յորմէ ծնաւ երկուս դստերս: Սակայն ի տէրանց Լամբրունի եղև դաւ նմա, զի սղալբէր Ռուբէն զԼամբրուն, և նոքա նեղեալ յղեցին առ բրինձն Անտիոքու, զի ելս հնարեսցէ իրացն. իսկ Բրինձն խաբանօք ի ճաշ կոչեալ զՌուբէն՝ արգել զնա յԱնտիոք՝ վստահանալով թէ, կարացցէ այնու զԿիլիկիա առնուլ: Այլ Ռուբէն յըզեաց առ եղբայր իւր Լեոն՝ նստել յաթուռ պարոնութեանն և պահել զերկիրն և պնդել զսղար բերդին Լամբրունի. և Լեոն և իշխանքն նոյնպէս արարին: Իսկ Բրինձն իբրև ետես՝ եթէ ոչինչ շահի տեսնու, ապա անկաւ ի բանս վաճառելոյ, զոր հաւանեալ պարոն Լեոն և իշխանքն, ետուն գանձ և երկիր, և թափեցին զՌուբէն, որ եկեալ և վերստին յինքն էառ զպարոնութիւն՝ կեցեալ աւուրս ինչ բարիք կենօք, և ի վախճան մահու հասեալ՝ խրատեաց զեղբայրն իւր բազում իմաստութեամբ և բարութեան խրատով թողեալ ի նա զիշխանութիւնն և զգրտութիւն իւր՝ ինքն հանգեաւ ի Քրիստոս, և կրօնաւորեալ թաղեցաւ ի Դրազարկն: Լեոն ընկալեալ զաւերութիւն յեղբօրէն, առաւելու յամենայն բարութիւնս քան զնախնիս իւր. և ևս

ընդարձակեաց զսահման տէրութեան, և մինչդեռ կայր քաջութեամբ և բարութեամբ, ել ի վերայ նորա Ռըստոմ՝ յազգէ Իսմայէլի անթիւ զօրօք, և նկուն եղեալ օգնականութեամբն Աստուծոյ խորտակեցաւ առաջի Լեոնի մեծի և մնացեալքն փախստական եղեն, տիրեաց և կողմանցն Սալրիոյ մինչև յիտալիա. էառ զԱռակլիա և զԿեոարիա և ընդ գանձուց փոխանակեաց. բազում ամրոցս և դղեակս շինեաց, յուլով վանորայս և աղքատանոցս կազմեաց. և գողեացն տուէն և ռոճիկս պարգևեաց և բարութեամբ զաշխարհ իւր ելից, զոր զբարեգործութիւն նորա լուեալ թագաւորք երկրի սոխպէին զնա՝ թագառնուլ, յորոց և ումիրուրն ֆռանգայ և կայսրն Յունաց, առաքեցին նմա թագ և գանձ բազում. և նա ընկալեալ զայն աշխարհաժողով բազմութեամբ և եկեղեցւոյ լրութեամբ՝ պտակեցաւ թագաւոր Հայոց, և նորոգեաց զաթոռ և զգաւազան թագաւորութեան Թորգոմայ. և ելից զաշխարհ խաղաղութեամբ՝ իբրև զգրախտ պտղաւէտեալ. ամուսնացոյց զգուստր եղբօր իւրոյ՝ յԱնտիոք, և ապա առեալ զԱնտիոք ետ նմա, և որդւոյ իւրոյ այնմ՝ որ Բրինձ Ռուբէն կոչեցաւ, էառ զԱրառուս և զՊաղրաս, տիրեաց և Լամբրուներն: Յետ առուրց եկն ի վերայ նորա սուլտանն Հուսմոց Քայքայուզն և պաշարեաց զդղեակն զԿապան, ըմբռնեաց և զիշխանսն Հայոց և զօրագլուխն Պարոն Կոստանդին, իսկ արքայն Լեոն առեալ զմնացեալ զօրս իւր՝ ասպատակեաց յաշխարհն Գամրաց, և բազում ոճիրս գործեաց և առեալ զառ և զաւար դարձաւ ի Կիլիկիա, զոր լուեալ Քայքայուզն՝ եթող զԿապանն և զերկիր թագաւորին և ամօթով դարձաւ յաշխարհ իւր, ընդ սակաւ գնոց դարձոյց զիշխանսն և սէր՝ երգմամբ եղ ընդ արքային Լեոնի: Բայց արքայն Լեոն կացևա ի պարոնութեան զերկոտասան ամ և թագաւոր Իսամ փոխեցաւ առ անմահ արքայն Քրիստոս, և հանգուցաւ ի սուլբ ուխտն յԱկներն, վստահացեալ զերկիր իւր և զգուստր մի իւր Զապէլ տնուն յիշխան ոմն Ատան անուն, որ իսկոյն սպանեալ եղև ի Հաշիշեանցն ի Սիս: Եւ ամբարձեալ աղգական թագաւորին Լեոնի՝ պարոն Կոստանդին, էառ յինքն զիշխանութիւն Հայոց, և զգուստր թագաւորին Լեոնի՝ զԶապէլ ամուսնացոյց յորդի իւր ի Հեթում, որ և օջաւ թագաւոր Հայոց, և եղև բարեբաղդ և անուանի

առ ամենեսեան: Ծնաւ այս արքայ Հեթում՝ ի Թագուհւոյ իւր Զապելէ՝ զԼեոն, որ այժմ է Թագաւոր, և զԵլբայր իւր զԹորոս որ խողխողեցաւ ի զօրացն Հագարացւոց, և դըստերս բազումս և աստուածահաճոյ կենօք կային ի Քրիստոս. իսկ ի վախճան կենաց հասեալ Թագուհւոյն բարեպաշտի՝ փոխեցաւ ի Քրիստոս և եղեալ կայ ի սուրբ ուխտն ի Դրազարկն: Յայնժամ արքայն Հեթում խորհրդածեալ զխաղաղութենէ աշխարհիս Հայոց՝ յուղի անկեալ գնաց առ ազգն Մուղալ՝ զոր Թաթարն կոչեն և յուխտ մտեալ ընդ նոռա, զմշտնջնաւոր խաղաղութիւն այսու ստացաւ աշխարհի իւրոյ ի նոցանէ. որ ապականէին զամենայն աշխարհ. յայսմանէ լցեալ նախանձու՝ պաշտօնեայք Մահմէտի ամենայն ուստեք նիւթէին նենգութիւն ի վերայ Հայոց: Այլ նա օգնութեամբն Աստուծոյ և ձեռնտուութեամբ Մուղալ զօրուն էառ զմեծն Գերմանիկէ և զՊեհեսնի, Թափեաց և զնախնեաց իւրոց զաշխարհ՝ զյափշտակեալն յայլոց, և մինչ կայր աշխարհ Հայոց ի հաշտութիւնն Աստուծոյ և ի բարութիւնն, յայնժամ բազմապատիկ մեղօք լցեալ ազգ մարդկան՝ ձգեցին ի վերայ ինքեանց զարժանասատ բարկութիւնն Աստուծոյ, յորմէ եղև զօրացեալ ազգն Հագարացւոց, և բռնակալեաց ոմն ծառայ յեգիպտոս և տիրեաց ամենայն տանն Սեմայ, և շարժեցաւ ընդդէմ՝ քրիստոնէից, աւերեաց զԾովեզրեայսն, քակեալ կործանեաց զմեծն Անտիօք, գերեաց զանհամար անձինս քրիստոնէից, և զանթիւս մաշեաց ի սուր սուսերի: Բայց յառաջ քան զայս՝ եկն ի վերայ Թագաւորին Հեթմոյ և տանս Հայոց, վանեաց զզօրսն քրիստոնէից, եսպան զԹորոս՝ զորդին Հեթմոյ Թագաւորին և զՍեծն Լեոն, որ այժմ է Թագաւոր յետ բազում քաջութիւնս կատարելոյ նորա ըմբռնեաց զնա ի գերութիւն. վասնորոյ և յայնմանէ համարձակեալ եմուտ յաշխարհ Հայոց և հրկիզութեամբ ապականեաց, և զքնակիչսն ի սուր մաշեաց, զառ և զաւար առեալ՝ ել ողջամբ և գնաց յաշխարհ իւր: Բայց որդի Թագաւորին Լեոն՝ ոչ զանգիտեալ ի ծառայութենէ Իսմայելացւոցն, այլ պինդ հաւատով և արիագոյն օրտիւ կացեալ ի գերութեան, նախ՝ բանիւք քաջալերէր զքնակիչս, որ յամրոցս աշխարհիս գայթակղեալք էին պինդ կեալ և ոչ տալ ի ձեռս. և ապա ի յանդիման լինելն Սուլտանին՝ զարմացոյց զամենեսին իմաստուն

բանիւքն և ահարկու կայիւքն, պատրաստ գոլով ի հարցմունսն և ի պատասխանիսն, այլ և ի ձիւնթացս առպարիզի եղեալ ընդ սուլտանին՝ առաւելագոյն գտաւ քան զամենայն զինուորսն ի հրահանգո ձիավարութեան՝ մինչ զի յամենայն գործս և ի բանս նորա հաճեալ և հաւանեալ սուլտանն ազատեաց զնա ի բանոէ և ի կապանաց, և պատգամ յղեալ առ թագաւորն Հեթում և սիրով երգմամբ մեծագոյն պարգևօք դարձոյց զմեծն Լեոն յաշխարհ իւր. որ և ի գալն վերստին նորոգեցան բնակիչք Կիլիկեայ և ամենայն զարմք քրիստոնէից, և իսկոյն հայր նորա և ամենայն աշխարհն ետես զնա յաթոռ Պարոնութեան, քանզի ոչ առ յանձն լինել թագաւոր յաւուրս կենաց հօր իւրոյ։ Յետ այսորիկ հիւանդացաւ թագաւորն Հեթում, որ և մեռաւ իսկ՝ լեալ կրօնաւոր թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն ի Դրազարկ։ Եւ մեծն Լեոն սուգ պահեալ զերիս ամիսս ցաւազին անձամբ, և ապա մեծարեալ ի Ղանէն և յամենայն թագաւորաց և մերձակայից միաբանութեամբ ամենայն աշխարհիս օժաւ թագաւոր ի վերայ ամենայն Հայոց, և եթող ամենեցուն զյանցանս ի սրբոէ, որք սխալեալ էին նմա, շնորհեաց պարգևս ամենեցուն։ Է սուրբ արքայն Հայոց առատամիտ, ողորմած, ունկնդիր զզուելոց, ապաւէն վտանգելոց, ողջախոհ և մաքուր, երկայնամիտ և ժուտկալ, և յամենայն նեղութիւնս համբերող նման Յովբայ, և մեծախորհուրդ իբրեւ զնա, ի փորձութիւնս անկեալ նման նմա. քան զի յիշեալ (թերթ պակաս է) ... զնոսա. որ աւուրս Լեոն թագաւորիս եմուտ ի իւրեանս, դարձեալ աւուրս Լեոնի եկն զօրօք բազմօք աշխարհս Հայոց և եկեալ Արապ և Թուրքման ամբոխիւք, որ ընդ նմա միաբանեալ էին և աւերեցին դարձեալ զաշխարհս Կիլիկիա։ Եւ արքայս Լեոն ըստ բնական քաջութեան իւրոյ զամենեսեան յորդորէր՝ մարտնչել ընդ Հագարացիսն, այլ զօրքն ոչ առին յանձն, զի սակաւք էին, բայց իբրեւ թշնամիքն գնացին, զամենեսեան քաջալերէր և մխիթարէր և առատապարգևօք յանձանձէր, մինչև հայեցեալ Աստուած ի պնդագոյն հաւատս նորա և ի սէր, դարձոյց զքաղցրութիւն ի վերայ մեր և սկիզբն արար բնակելոցս ի մէջ ցաւոց. քանզի ետ մերոյ թագաւորիս յաղթութիւն ընդդէմ թշնամեաց, նախ՝ կոտորեաց զբազում զօրս սուլտանին Մսրայ, ի Հարունին, և ապա զբազումս ի թուրք սեռէն, և յոլով աւար շահեցաւ, այլ և եգիպտ շնորհս

առաջի գլխաւորին Մուղալ զօրուն՝ մինչ զի պարգևս և պատիւս յոլով շնորհեաց նմա. ամէն:

ՍԻՐԵՑԵԱԼ ՈՐԴԻ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՀԱՄԵՍՏԱԶԱՐԻ ՔԱՀԱՆԱՑ.

Ի 1787 Դեկտեմբերի 30. թուղթն քոյ որ ի վերայ Բաղդադու՝ ընկալայ, որով՝ զողջութիւն քո, ի Մատրաս սիրով ընկալնուլդ, ևս Կալկաթու, Սէյդաբադու, Դաքու, Սուրաթու, Բուհրա-յու և Մունշլիք Անդարու և Մատրասու պարոնաց աճուանքն, և գովութիւնն և բարի լուրն գիտացի և ուրախ եղէ: Տացէ Տէր զի և տեսութեամբդ ուրախ եղէց: Միայն Բուշեռու գիրդեմ տեսեալ. յօրէ անտի՝ ցայժմ միջաբեկ կայի և արտասուս աչացս ոչ գաղարիւր. որպէս և գիտես զքնութիւնս իմ: Որդեակ իմ, իսպառ մաշեցեր զիս թղթոյդ կարօտ պահելովդ: Ո՛չ ապաքէն աղաչէի զքեզ՝ յամենայն ուստեքէ թուղթ գրել: Պատուիրեմ քեզ՝ թուղթդ անպակաս առնել, և առաջին թղթոյ լուրն, թէ և ո՛չ բոլորն, գոնէ գլխաւոր բանքն, յերկրորդ և յերրորդ թուղթսն յիշատակել, զի թէ առաջինն ի վտանգ անկեալ՝ ի միւսոցն՝ և զառաջինն գիտացից: Զի ահա զեռ ի Բասրայու և ի Բաղդադու գրեանքդ չեմ տեսեալ, և ի տարակուսի կամ: Թէ զի՞նչ արդեօք գրեալդ իցեն: Այժմ ի տեսանելս զթուղթդ, և ի գրելս զպատասխանիս, օրհնեմ զնա՝ որ ինքեմ զքեզ ողորմութեամբ, ևս գոհանամ զնմանէ գետնամած երեսօք և աղօթեմ վասն քո: Նոյնպէս և ամենայն ժողովուրդք և դաւք քահանայիցն սովորութիւն են արարեալ՝ յամենայն կիւրակէի աւուր ի պատարագոջն յայտնի ծախուցում առնեն վասն քո. և արտասուօք Տէր ողորմեա՛ ասեն, յաջողութիւն խնդրելով քեզ՝ և ընդունողացն զքեզ: Օրհնեացէ՛ զնոստ Տէր՝ որք սիրով ընկալան զքեզ՝ և որք ընկալնուն, և թողցէ Տէր զմեզս նոցա: Հաստատուն ունիմ զյոյսն իմ յԱստուած՝ զի որպէս լսեմ, և դու պատմես զմարդասիրութիւն և զբարեխառնութիւն Զուղայեցի ազգին մեր. որպէս և գիտեմ զհեղօթիւն և զհամեստութիւն քո, ամենեքեան սիրելոց են զքեզ ի փառս Աստուծոյ՝ և ի սէր ազգին իւրեանց: Ո՛վ իցէ այնքան անգութ, որ մինչ տեսանէ զքեզ վասն օգուի ազգին զմահ յան-

ձրն առեալ առանց ակնկալութեան ինչ, և ոչ մխիթարեցեղքեզ: Միայն թէ երկայնամիտ լինիցիս որպէս իմաստուն մշակ. և սպասեցես լռութեամբ և հեղութեամբ. մինչև ծանօթացիս դու՝ և ծանիցես զնոսա, և յայտնեսցես զխորհուրդս մեր՝ որոց և արժան տեսցես և մի գուցէ թէ տրամեալ ի պարզամիտ շարժմանց և ի բարուց ոմանց՝ տացես զսիրտ քո յալէկոծութիւն մրրկաց. զի այն ամենայն ի սատանայէ յարուցեալ գիտացես և դու՝ լաւապէս գիտես, զի սատանայ մախացեալ չարանայ առ ազգն մեր, և իսկզբանէ անտի՝ ցայժմ՝ ոչ թողու մտանել իմաստութեանն յազգս մեր: Գիտեմ զի այժմ՝ ևս յարուցանելոց է ի վերայ քո չարահասար մեքենայս, և զայն առաւել ի ձեռն դոսուց հրեշտակաց, քան ի մարդկանց, որով՝ եթէ կարելի իցէ, խափանեսցէ զազգի մեր զփրկութեան պատճառըն և զառաքինութիւնս քո: Այլ մի գուցէ թէ յաղթեալ մեղկացիս ի սիրոյդ՝ որ առ ազգն քո, և ի գործոյդ՝ որ վասն նորին փրկութեանն: Ուրեմն լուր որգեակ խրտուո՜հօրս քո, և մի մերժեր զօրէնս մօրն քո՝ սուրբ եկեղեցւոյ՝ որ ուսուցանէ զքեզ եղբայրասէրս լինիլ, համբերել նախատանաց, յապտակիւդ՝ դարձուցանել և զմիւսն. օրհնել զհալածիչս, բարի առնել ատելեաց, բառնալ զտկարութիւն եղբարց, ողորմիլ աղքատաց, և մի անձինդ միայն հաճոյ լինիլ: Յիշեա՛ զերկիւղածութիւնս քո որ ունիս. յիշեա՛ և զազգասիրութիւնդ քո՝ որով և յանձգ առեր զայդ, և զանձգ քո պատրաստեցեր սալ ի մահ վասն ազգին: Արդ՝ եթէ տեսանիցիս զքեզ հալածեալ և կամ յորոց ակն ունիս գտանել զօգնութիւն, եղեալ ներհակ, գիտացի՛ր զի այնպիսիքն տգէտք են բանին արդարութեան և կամ յառաջադրութեանս մեր. և ոչ գիտեն զայն խորհուրդն զոր դու գիտես, վասնորոյ՝ ոչ են յոյժ մեղադրելիք, այլ ներելիք. քանզի՛ ոչ գիտեն ինչ: Այլ ես յուսամ, զի շնորհիւն Աստուծոյ՝ բաւական ազգասիրութիւն և ճանաչողութիւն ունին ջուղայեցի իշխանքն մեր. դու որոց և արժան տեսցես և յայտնեսցես զդիտաւորութիւնս մեր և զճգնութիւնս իմ ի նոյն, հաւատամ, զի և ոչ զանձինս իւրեանց խնայեսցեն, թող թէ զսպականացու զարծաթն. մանաւանդ՝ զի ոչ ի վատնել խնդրեմ, այլ մնալ մշտնջենաւոր յիշատակ և նշան ազատութեան ազգիս մեր: Ուրեմն, կրկին զայս աղայեմ

զքեզ սիրելի որդի իմ, մինչ ի սատանայական յորդորմանց տեսանիցես զոք հակառակ կացեալ գործոյդ քոյ և յորդորմանացդ, տացես զսիրտ քո համբերութեան վասն փրկութեան ազգի քոյ, և մի ինչ հակառակեսցիս բանիւք, որպէս և հեղութիւն քոյ ուսողսնէ քեզ: Քանզի՝ զայն տեսանելով, ազգասէր պարոնայքն սիրելոց են զքեզ առաւել քան զայլս: Վասնորոյ՝ ի յարհամարհելն զքեզ՝ մի նեղասրտիցիս, այլ աղօթեա՛ վասն նոցա՝ զի լուսաւորեսցի և նոցին միտք: Եթէ և ոչ այնու դարձցին, մի յոյժ տրամիցիս, այլ յուսա՛ յողորմութիւն Տեառն, քանզի՝ զորոց անուանս և ընտրեալ է Աստուած ի սոյն յիշատակ գրիլ, նոքին օգնելոց են քեզ, և ոչ ոք կարէ խախտել զնոսա: Նաև, առաւել ուրախ լինիլ պարտիս, մինչ տեսանիցես զքեզ ի նեղութեան, և գործդ դժուարաւ կատարեալ. քանզի ի վերայ աշխատանացդ՝ և սպակդ առաւել գիտասցես:

Արդ՝ որդեակ տես զի և ի վերայ իմ՝ յարուցանէ սատանայ՝ մրրիկս, զի թէրևս թուլացեալ յետս չոքիցիմ, այլ՝ շնորհօքն Աստուծոյ յաղթեցի և յաղթեմ..... առաջին մրրիկն այս էր, զի հանգուցեալ Գրիգոր Ստիարն՝ որ էր այր իմաստուն և յոյժ խորհրդական և պիտանի ինձ ի խորհուրդս. նա՝ պակասեցաւ ի միջոյ առ Տէր գնալով:

Երկրորդ մրրիկն՝ որ մեծ է քան զամանայն ձախորդութիւնս, այս է, զի ամենողորմած կայսերուհւոյ գալն ի քաղաքս մեր արգելաւ. որոյ գալն թէ որքան օգնութիւն և մի իթարութիւն և բարութիւն էր քաղաքիս, և առհասարակ ազգին մեր՝ լաւ գիտես, և թէ մեք ևս ի՞նչպէս պատրաստութիւն տեսանք հանգիւման, որ եթէ գայր և տեսնէր, երանութիւն էր:

Յու մինչ աստ էիլ, տեսեր զի ճարտարապետն հիմունս էարկ կայսերական պալատի ի գաւթի եպիսկոպոսարանին մեր: Ես մինչ աւարտիլն զանազան հանդէսս յօրինեցի վասն ընդ առաջ ելման մեր՝ առ յոտս նորին կայսերական մեծութեան: Որ ահա՛ զմասնաւորն գրեմ. այսու՝ և զայլս իմաստասիրել կարես:

Ռոտնաւոր գովասանութիւնս հիւսեցի, յորում՝ և զանազան խնդիրս վասն առհասարակ ազգին մեր, մեր Քրիստոսալիջի Սըրբոյ Աթոռոյն, և այլ ուրբ տեղեացն, զոր թարգմանել ետու ի ռուստաց լեզու, և հրաման ետու ուսուցանել պատանեկաց և աղջկանց, ամուսնացելոց և այրեաց, աղքատաց և հարստաց,

արհեստաւորաց և փաճառականաց, օհրախալաց և դատաւորաց և տանուտեարց, իւրաքանչիւրոցն յատուկ կերպ և մի եղանակ և հրամայեցի ալջկանցն և պատանեկացն առնուլ ի ձեռս փուռնջս ծաղկանց, և նման սօլդաթից յառաջ գնալ և ծաղիկս տարածանել առաջի ի գետին, ոտանաւորն երգել ձայնիւ, և յետս յետս գնացեալ կէսն յաջմէ և կէսն ձախմէ, ընթանալով և երգելով գնալ առաջի՝ յեղերս ձանապարհին,

Ակնի նոցա դասք ամուսնացելոց հանդերձ ստնդեայ մանկամբք ի նոյն կերպ և ի նոյն եղանակ. կանաչացեալ ոսոս ծառոց տարածանել ի ձանապարհայն և երգել զայլ ոտանաւորս,

Ակնի նոցա դասք այրի կանանցն ի նոյն կերպ, և զիւրեանց երգն երգել: Յետ նոցին դասք արհեստաւորաց ի նոյն կերպ, և իւրեանց կրօքը, դաս դաս բաժանեալ՝ իւրաքանչիւր արհեստաւոր դաս մի. և իւրաքանչիւր դասուց դրօշակ մի, և նշան արհեստին ի վերայ, որոց թիւն էր 21. որք ընդ յառաջ ելանելն, խոնարհեցուցանել զգրօշակն ի գետին, և ապա բարձրացուցեալ երգելով գնալ: Ակնի նոցա դասք փաճառականաց ի նոյն կերպ, և իւրեանց երգօքն և ալրշմեղէն ծոթանքս աշարածանել ընդ ռաիւք. յետ նոցին դասք օղիսիայ, դատաւորաց, խորհրդականաց և տանուտեարց, և սոցին երգք ըստ պատշաճին: Ակնի նոցին դասք քահանայից, վարդապետաց զգեստաւորեալ՝ հանդերձ սուրբ մասամբք, պատշաճաւոր երգօք և սպիտակ դրօշակ սուրբ դատաստանատանն ի մէջ նոցա, յորում վերայ նկարել ետու տապանն Նոյի և պատկեր Լուսաւորչին: Հոսկ յետոյ քան զտմենեսին, ես՝ զգեստաւորեալ, և ի ձեռիս աջոյ սուրբ նշանն և աւետարան, և ի յահեակ ձեռիս արծաթեայ սկաեղբ հաց և աղ: Նախ՝ զաջոյ ձեռինս մատուցանել ի համբուրել, և ապա զահեկանս ընծայել. և թիւ ձայնիւ օրհնութիւնս և գովութիւնս խօսել առ Աստուած՝ և առ նորին կայսերական մեծութիւնն:

Ընդ այս հանգիսական նախապատրաստութեանս, ի վերայ մարմարոնեայ արձանի քանդակել ետու զպաակերսն չորից աւետարանչացն, որոց՝ ի միում ձեռին սուրբ աւետարանն, և ի միւսում ձեռին ձեռն կայսերական հրովարտակի, յորոյ վերայ գրել ետու բանս ինչ, որ է այս: Մեզ՝ չորից աւետարանչաց օյանձնեցաւ այս նոր նախնջեան քաղաք, և իմեր յանուն հիւճ:

նադրեցաւ օծեալ քարամբք և հիմնարկութեամբք՝ ի Տէր Յովսէփ արք եպիսկոպոսէն Հայոց՝ որ է յազգէ Երկայնաբազկեան. որ և ի ձեռն օծմամբ հիմնարկութեանն կարգեալ եղաք հրամանաւ Աստուծոյ՝ պահպան և բարեխօս քաղաքիս: Ունիմք և անփոփոխ շնորհաց հրովարտակ՝ շնորհեալ ի կայսերուհւոյն ռուստաց Եկատարինեայ. ուրեմն ամենայն որ քաղցր ակամբ հայեցոյի առ սոսա, փառաւոր առնէ զսուրբ աւետարանն Քրիստոսի՝ և զհրամանն մեծի կայսեր: Զայս պատկերոն կանգնել ետող ի չորեսին անկիւնս քաղաքին՝ ի մուտս դրանցն արեւելից և այլն, ի վերայ օծեալ քարանցն՝ զորս ի հիմնարկութեանն արկեալ եմ:

Նոյնպէս և պատկեր մի՝ սուրբ Լուսաւորչին անուն ի քաղաքամիջի անդ՝ առ դրան մագիստրաթին՝ արեւելեան կողմ յետ կոյս սուրբ Լուսաւորիչ տաճարին կանգնեցի, ի ձեռին բացեալ հրովարտակ և ի նմա գրեալ գլխաւոր բանքն շնորհաց կայսերն ռուստաց և հայոց լեզուաւ: Եւ զայլ այսպիսի բարեկերպ հանդէսս, թէպէտ պատրաստեցի, և օպասէաք մեծամեծ շնորհաց, այլ գետն Տօնաւիս քան զհասարակ սովորութիւնն մեծացեալ եղև յոյժ, զոր պատճառ առեալ թէ՛ օգն ապականեալ է, վասնորոյ՝ և արգելաւ գալն, և զրկեցաք ի մեծամեծ յուսոյ. այլ պալատն, որ շինեցաւ արդեամբ թագաւորութեանն, մնաց մեզ և անդ նստիմք. և վասն տպարանին ևս անդ պատրաստեմ տեղի, որ մերձ աւուրքս բերելոց են: Ո՛հ ո՛հ անբախտութեանս իմ և աշխատանացս:

Երրորդ մրրիկն ևս այս, զի ի վերայ այս պատմութեանս, Խալդարեան Գրիգոր Խօջամալն վախճանեցաւ, և տպարանն եւ թող ի ներքոյ ԱՌՄ թուման պարտուց: Վէնէտիկցիքն իմացեալ պատրաստեցան մինչի ԳՌ թուման տալ և ի ձեռացս հանել: Իսկ ես և ո՛չ Աձ թուման ունէի, որ և վասն այս մտածմանս ի մեծ հիւանդութիւնս անկայ. բայց՝ նա որ ո՛չ իսպառ բարկանայ. յանակնկալ ժամու, յանակնկալ վայրէ հասոյց ինձ զԹագէտս վարդապետն, զոր՝ առաքեցի ի Պետերբուրի՝ պահել ըզտպարանն, մինչև ես հոգացից ինչ: Այսու ես միամտեալ՝ Աստուծով առողջութիւն գտի, ելեալ գնացի ի Հաշտարխան և ի Ղլլար. անդ՝ առ մերձաւորս բանիւք, և առ հեռաւորս գրով օգնութիւն խնդրեցի, հազիւ թէ Դձ թուման ժողովեցաւ:

Դձ թուաման ևս ի տանէս վաճառեցի ինչ ինչ, Զերեք հարիւրն տուի, Թձ թուամանին սանադ և զամին տուեալ՝ ազատեցի զտրպարանն: Եւ Դձ թուամանն կրկին ծախեցի ի վերայ տպարանին զպակասն լրացուցանել, հրամայեցի բերել ի Նախիջևան և անդ հաստատել: Մինչ կարծէի թէ զերծայ ի մերկացն. այժմ չորրորդ մըրիկն, քո այդպէս ցրտանալդ և սրտաբէկ գիր գրելդ եղև, որ թէպէտ պատճառն չես գրեալ, այլ ի թղթոյդ՝ յուսահատ տեսանեմ զքեզ, և որպէս զլջացեալ՝ ի բարիս աշխատիլդ քո. որով՝ համարեա թէ միջաբէկ առնես զիս: Այլ լուր որդեակ, միթէ դու որ յայդր նեղութիւն կրես, մեք աստ ի հանգստեան եմք: Նոքա որք ազգասէրք են և ազատութիւն ազգին ցանկան, պարտին և նեղութեանցն համբերել: Օրինակ առցուք մեզ զԵստու և Քաղէբ լրտեսսն Մովսէսի սուրբ մարգարէին, և մի դադարեցուք պատմելոյ զգեղեցկութենէ և շահաւետութենէ իմաստութեան և զհարկաւորութենէ դպրատանց, աղքատանոցաց, հիւանդանոցաց և որբոց տանց, ուստի՝ և գովեսցուք զպտուղս սոցա, որպէս և նոքա պատմէին զբարութենէ երկրին աւետեաց՝ ցուցանելով զբերեալ պտուղն: Ուրեմն, յուսացուք յԱստուած և ի շնորհս նորա, և փախուցեալ ի փառամոլութենէ և յաշխարհասիրութենէ քարոզեսցուք, մինչև հաւանեցուցուք զանհաւանս, որք կան՝ և ի փափկութիւն տուեալ զանձինս գիրանան կաթամբ ոչխարացն, և զգզազանաբեկացն ոչինչ հոգան, որոց և պահեալ կայ հզօրագոյն դատաստանն Աստուծոյ: Արդ՝ եթէ այն երկու լրտեսքն պատմելով հաւանեցուցին զխստասիրտ ժողովուրդսն Իսրայէլի, արչափ առաւել դու պարտիս արիանալ և ուրախութեամբ խօսել և պատմել այդպիսի քաղցրասիրտ, ողորմած և ազգասէր պարոնացն, որոց խոնարհութիւնն և հեղութիւնն ի վաղուց գիտեմ, և դու ինքդ գրես. և մանաւանդ՝ ոչ է հարկաւոր դոցա յորդորել շատ, մինչ ինքեանք գիտեն լաւ քան զմեզ, և ինքեանք առաւել ցանկան այսպիսի ազգաօգուտ յիշատակաց յազգքս մեր. որպէս և հանգուցեալ Գրիգոր Միջայէլն ինքնին սիրահարեալ ցանկացաւ այսպիսի յիշատակ ստանալ, վասնորոյ՝ և զայնքան ծախս անխնայաբար ետ. ապա ուրեմն, ի բաց դիցուք զանյուսութիւնն, և յայտնելով զխորհուրդս մեր՝ աղաչեսցուք զիշխանս մեր, մինչև հաւանեցուցուք և գոցուք զօգնու-

թիւն. թերեւս օգնականութեամբ դոցին՝ զազգն մեր ածցուը յարհեստն ազատական, և այնու՝ թողցուը մեզ՝ և դոցա յիշատակ յերկինս և յերկրի: Ուրեմն, ցուցցես իշխանացն մերոց զպտուղ աւետեացն, զոր առաքեալ եմ քեզ ի վերայ Բրիտանիոս և ի վերայ Նոր Զուղայու երկու սանդուղ նորատիպ գրեանք:

Թերեւս դու պատասխանեսցես թէ՛ միայն մեր աշխատելովն զիմրդ կարելի է լինիլ. լուր ինձ քաղցր որդեակ, նախ՝ զի չեսը միայն, Աստուած ունիմք օգնական մեզ. երկրորդ՝ զի առ որս և զիմեալ ես, են իմաստունք և ազգասէրք և երկիւղած և բարեք. երրորդ՝ զի և ի հնումն երկու լրտեսքն՝ յաղթեցին տասանցն, թէ և բազում նեղութիւնս կրեցին: Այսպէս և մեք, թէպէտ նեղութիւնս կրեմք, բայց՝ Աստուծով մտանելոց եմք յերկիրն ազատութեան. քանզի՝ ոչ ոք կայ մեզ հակառակ, և զի լսեմ զի դոքա առաւել սէր և փոյթ ունին ազգի ազատութեանն. թէպէտ կարողքն՝ մեզ ոչ օգնեն, և ոչ թէ արգելեն: Ի սոյն միջոցիս սրբազնասուրբ կաթողիկոսն՝ ձեռամբ մեր Գրիգորին առաքեալ էր մեզ փիլոսոփ, մատանի և խալիչայ, ընդ նմին և նորոգեալ էր զնուիրակութիւն և զառաջնորդութիւն: Նա՝ որ գլուխն է ազգին մեր, գիտես թէ՛ ո՞րքան սիրէ զիս, նոյնպէս և այլքն, ապա զի՞նչ արգելու մեզ արիւնալոյ: Ես յուսամ յԱստուած՝ որ մերային իշխանքն Հնդկաց՝ իրով իցեն ընդգրկեալ զքեզ, և հարցեալ զողջունէ մշակի՝ իւրեանց՝ և ասացեալ թէ՛ պատրաստեմք օգնել քեզ՝ ի փրկութիւն ազգին մեր:

Ուրեմն, որպէս ես յաղթեցի մրրկացն, նոյնպէս և դու աւրիացիր շնորհօքն Քրիստոսի, և իբրեւ այր իմաստուն գօտի զօրութեան ածեալ ընդ մէջ՝ փութանակի դիմեա՝ ի յոռոս իշխանացն մեր. որոց՝ և համեստ բանիւք և ողբական դիմօք յայտնեա՝ զխորհուրդս մեր: Ես յուսով եմ, զի ի տեսանելն զպտուղ տպարանին, հաւանեսցին լրտեսութեան քո՝ և օգնական եղիցին մեզ՝ ածել զազգն մեր ի վարժարանն իմաստութեան, ուստի և ելանէ իսկապէս համեղաճաշակ ողկոյզն խաղողոյ և բրժըշկարար քաղցր նուռն:

Ի Մատրասու արդիւնք ստանալդ մինչ գիտացի, թէպէտ դեռ չեմ տիրեալ ինչ, այլ այնու սրտապնդեալ՝ գրեցի առ պարոն

Յողհանէս Աղաղատն, առաքել ի Նոր Նախիջևան զլաւ ճարտարապետ մի, գրեցի և ի Նոր Նախիջևան կառավարչացն, զի ի գալ ճարտարապետին թղթաշինութեան գործարանի հիմունս արկեցն ի վերայ մեծ աղբեր վանքին, մերձ ջրաղացին, զոր շինեցի յետ գնալոյն քո: Աստուծով՝ ի գալդ շինեալ տեսանելոց ես:

Յելանելս իմ ի քաղաքէն, տպարանն, դռքաներն, մաղաղէքն, ջրաղացն, այգին, և կամ Նոր հիմնելի շինելիքն, որոց մինն է թղթոյ քարխանէն, մագիստրաթի կնքով և դատաւորաց ձեռագրով թուղթ հաստատեալ՝ արձանացուցի և վախճարարի դպրատանցն, և յանձնեցի կառավարչացն, զի նոցին արդիւնքն նոքա տիրեսցեն, և միայն ի վերայ դպրատանցն ծախեսցեն, որով՝ անխափան մնասցեն դպրատունքն և տպարանն. և թէ ես և թէ այլ ոք՝ որ զկնի մահուան իմ նստցի, չմերձեցցի յարդիւնս ինչ. այլ՝ և դատաւորքն ևս յինէն պայման առին, Դ տարի ժամանակաւ, զի եթէ ոչ վճարեցից զպարտս՝ որ վասն ծախուց շինուածոցն եղեալ է ի թագաւորական գանձուցն, յայնժամ ի տեղի պարտուցն թագաւորական գրեսցեն. զոր Տէր մի՛ արասցէ տեսանել ինձ:

Աղքատքն քաղաքին մինչ շատ նեղէին զիս և թարց արտասուայ՝ հաց անգամ ոչ կարէի ուտել, գանձապետս ընտրեցի քանի երկիւղած անձինս, նախ՝ ես գրեցի և թուման, և ապա այլք՝ որ կարողացան գրել, ոմանք Խ, ոմանք Ժ, Է, Ե և այլն, Այսու պայմանաւ, զի որովհետեւ աղքատք կայ ունին, մինչ կենդանի են զխոստացեալն առ յինքեանս պահեսցեն, և զշահն՝ յիւրաքանչիւր ամսոյ գանձապետացն տացեն, և նոքա բաժանեսցեն աղքատացն (այսոյէս առնելով սակաւ ինչ հանգստութիւն գոի). և յետ մահուանն իւրեանց՝ զխոստացեալն պարտին գանձապետքն տիրիւ և շահեցուցանել, և զշահն բաժանել, և սոքա անուանեցան հայր որբոց, որոց և թուղթ տուաւ ի մէնջ, զի այսուհետեւ մինչ տեսանիցեն զոք յաջողութիւն գրտեալ, նմա ևս գրել տայցեն, թերևս այսպէս առնելով յաճախեալ արդարութիւնքն, յետ ժամանակաց աղքատանոց ինչ շինեսցի:

Նոյնպէս և ընտրեցի ի քաղաքին ԻԵ խոհեմ՝ անձինս, և անուանեցի զնոսա աչք քաղաքի, և մագիստրաթի կնքով հաս-

տատել ետու. զի յամենայն ուրբաթու աւուր ժողովեցին ի խորհրդարանն, և իւրաքանչիւր ոք՝ զոր ինչ բարի խորհեալ իցէ վասն քաղաքին, յայտնեցեն, նոյնպէս, եթէ չար սովորութիւն ինչ տեսցեն մտեալ, խօսեցեն ի միջի իւրեանց, և միաբանութեամբ խորհուրդ արարեալ՝ չարն բարձեալ՝ զբարին ընտրեցեն և մագիստրաթին յայտնեցեն, և դատաւորքն՝ հաւանեալ հաստատեցեն, և հրաման հանցեն ի քաղաքն պահել. յուսամ զի այսպէս զգոյշ մնալով՝ չունիցի տեղի մտանել ի մէջ սոցա վատ սովորութիւն ինչ արեւցութեան և շուայլ ծախուց և անպարկեշտութեան:

Թէպէտ որպէս և ցանկամ՝ զայնպիսի կրթեալ անձինս ոչ գրտանեմ ի միջի սոցա, այլ գոհանամ զԱստուծոյ՝ և շնորհակալ եմ զհնազանդ որդիութենէ սոցա. զի զորս ուսուցանեմ՝ անտրտունջ կատարեն. Աստուծով ի վերադառնալդ, տեսանելոց ես ազգն քո մերձեալ յազատութիւնն, որով՝ գլխշատակն քո՝ և օրհնեալ ժողովրդեանդ այդ արձանացեալ յամենայն աւանջս ազգին մեր՝ միջնորդութեամբ տպարանին և դպրատանց մանկանցն՝ ամենայն բերան գովութիւն և աղօթք են տալոց ձեզ՝ յիշատակելով զձեզ իբրև մեծ երախտաւոր և ազատութեան պատճառ առհասարակ ազգին. ընդ ձեզ՝ գոնէ և զիս յիշատակել իբրև յետին սպասաւոր բանին Աստուծոյ՝ և մշակ այգւոյ ազգին, որև յիշատակելով բազմացն, իւրաքանչիւրոցս տալոց է Տէր պսակս, ըստ չափու աշխատանաց և սիրոյ՝ և արդեանց:

Վարժապետ Ստեփանն զոր առաքեցիք ի պօլսոյ, գիտութիւնն զտիկի է, այլ արեւցութեամբն նեղէ զիս, մին կառավարիչ ևս հարկաւոր է վասն սորա ունել: Ինչ և իցէ յանճար գոլոյս լռեմ, այլ պատուիրեմ զի ի վերադառնալն քո՝ զտիրացու Գէորգն որպէս և իցէ բերցես. շնորհակալ եմ զքէն և առ այս, զի Թադէսս վարդապետն յորդորմամբն քո պտրտաւորեալ եկն աստ. բարով զԳէորգն և Ստեփանն ևս ածցես. այսպիսի գիտուն անձինս քանի և կարողես գտանել, ածցես. քանզի ի Հաշտարխան և ի Պետերբուրք ևս բացան դպրատունք, վասնորոյ՝ կարօտութիւն կրեմք վարժապետաց:

Մեր քաղաքի պարտուց՝ Ժ ամն լրացաւ. և ժողովուրդքն դեռ ևս յաղքատութեան գոլով ոչ կարողանան վճարել. նաև

ի կողմանց կողմանց ժողովուրդս յաւելան, վասնորոյ՝ յաջող
 ժամանակովս պատշաճ վարկաք լայնել զսահմանս. ընդ նմին
 և ես հարկաւորութիւն ունէի գնալ առ պայծառափայլն վասն
 խաշնատեղին, ևս և վասն մերային գերեացն՝ որ ի կողմանց
 իսմայէլեանցն արարին և առնեն. ևս և այլ ինչ ինչ խնդրոց և
 օգտից հասարակութեանց: Իշխանքն աղաչեցին զիս գնալ ի
 դուռն կայսերական: Եւ մինչ վասն ծախուցն ի տարակուսանս
 կայինք, ի նոյն միջոցի եհաս թուղթ ի պայծառափայլէն, թա-
 գաւորական փօշտիւ տանել զիս: Որ մինչ գնացեալ հասի առ
 արթուռն, գրկեցայ և սիրեցայ առաւել քան զառաջինն: Եւ
 պատշաճաւոր ժամանակս գտեալ՝ յայտնեցի զամենայնն, և
 ըստ կամացս գտի: Իսկ վասն խաշնտեղին ասաց, տակաւին յեր-
 կար ժամանակ ես մնալոց աստ, յետոյ տեսցուք: Որ և մնամ
 աստ ի մեծ բանակիս, որ նստի յանդիման մեծ բանակին հա-
 դարածնի. և պաշարեալ ունէր յայնժամ զանառիկ մեծ ամ-
 բոցն Բանդար: Յետ քանի աւուրց յայտնեցի և վասն մերայ-
 նոցն, որ ի կողմուռն Բանդարու՝ և յայլ շրջակայ քաղա-
 քս և ի յաւանս կային պաշարեալ ի մեծի վտանգի. և ի
 յառնիչն պատերազմաւ, նեղեալ կողոպտէին և գերեցեալ ցը-
 րուէին ի յանկիւռն Ռուսաստանու: Որ և իսկոյն կոչեալ զամի-
 նայն զօրավարս և զգնդապետս պատուէրս ետ, և ի հեռաւորս
 գրեաց հրաման, արմէն անուանեալսն չկողոպտել. այլ հանգըռ-
 տութեամբ ածել ի մեծ բանակն, և կամ առաքել ի նախի-
 ջեան: Եւ ի նոյն միջոցի առին զԲանդար հանդերձ չըջակա-
 յիւքն, յորում եղեալ ազգն մեր ածին աստ, և առաքեցի ի
 նախիջեան: Եւ ի գերեաց անտի զոմանս յետս դարձուցի որ-
 պէս փախուցեալ ի մէնջ, որոց և պատուիրեցի երթալ և ծա-
 նուցանել անդ մերայնոցն, զի եթէ և նոցա պատահեցի հան-
 դիպիլ շէկաց, յայտնեցեն զինքեանս արմէն անուամբ, զի ծա-
 նուցեալ ի սոցանէ անվիաս մնացեն: Ի նոյն միջոցի փախու-
 ցին և զմեծ սէրէսկէրն, և յայս կոյս Դանոբ գետոյն տիրեցին
 ընդ գերմանացւոյն: Ի վերայ ծովու և ի ցամաքի յարթուք
 են: Որպէս ի վերայ թուրքաց, նոյնպէս և ի վերայ շուէթացն,
 Թուրքն բազում արծաթ է պահանջեալ ի հայոց, ի հռոմոց,
 և ի հրէից, գրեթէ զեկեղեցիսն Կոստանդինուպօլսոյ մերկա-
 ցուցեալ են ի զարդուց՝ և սուդ զգեցուցեալ ազգին մեր: Զայս

գնաց ի ձեռաց՝ և կսկիծ եթող մեզ, այլ Աստուած խնայելով ի մեզ՝ և ի սուրբ տեղիսն զայնոսիկ՝ փրկեսցէ յայսպիսի վտանգից. ուր կսն ամբարեալ մթերս գանձուց, և յամենայն ժամու ի վտանգի կան: Մեծն Պօլիս և ի սովու յոյժ տառապի, վերին այցելութեանն կարօտի:

Մեր ուղորմելի մելիքքն փախուցեալ ի Շուշու խանէն, մելիք Աբովն՝ ի Գանջայ նստի քանի մի տամբ, իսկ մելիք Մէջլումն որպէս պանդուխտ ոք ի Թիֆլիզ դեգերի: Վիրքն՝ հարուածեալք են ի Լազգեաց, և ի մէջ մեծի չքաւորութեան կան: Ի Բագրատունոյն եկեալ դեսպան՝ մերազնեայ պայծառ իշխան Սուլխան տառնադ պիրն, աստ՝ առ պայծառափայլն գոլով՝ զքեզ սիրով ողջունէ. սորա ռոճիկն պղինձ տան: Նոյնպէս և ազնիւ պարոն Ստեփանն տէր Սհակեան Դաւթեանց աստ գոլով՝ դեռ ևս, զքեզ ողջունէ. և սմա՝ ռոճիկն կապար տան:

Վասն ձմեռն լինելոյ, պայծառափայլն երթայ ի յնաշ՝ և զիս տանի: Հրաման առեալ՝ պատրաստիմ՝ գնալ առ մեծ Կայսրն Ալամանաց, վասն անցեալ ամաց բանիցն: Աւաղ տգիտութեան, զի յայնժամ զիրասն իմ չընկալան, և դեռ այժմ անկատար կայ: Ի պայծառափայլէն՝ և ի դեսպանէն գերմանացւոյ յանձնարարական թուղթ եմ առեալ և մերձ առուրս գընալոց եմ, տացէ՛ տէր՝ գտանել զխնդրելիս իմ: Զամենայն ծախս իմ՝ թէ աստ, և թէ ի գնալս առ Կայսրն, պայծառափայլն հոգայ:

Ձերքն, ամենեքեան առողջ են, միամիտ մնացես: Բայց՝ փութացիր հրդեակ օգնութիւն հասուցանել, զի ահա պարտք տպարանին դիզանայ, և թղթոյ քարխանէն ևս ի վերայ յաւելի Վանքն, և շրջակայ խցերն սուարտեցաւ, բայց՝ դեռ չեմ օնեալ: Դու մինչ գործդ աւարտիցես, ի վերայ Բրիտանու կամ Հօլանդիոս և կամ Լիթունու եկեսցես: Իսկ եթէ հաշտութիւն իցէ պահեալ ի մէջ սոցա և նեւին, Պօլսեցուոյ հարկաւոր բարակ ճոթեղէն առնուլ տացես տեղդ, և առաքեսցես ի Կոստանդինուպօլիս առ մահտեսի պարոն Գալստեան Թօմայ Զուղայեցին: Եւ կամ ընդ քեզ բերցես ի վերայ Բաօրայու, և յանձնեսցես նմա, որ նա վաճառեսցէ, լինի թէ Աստուած ողորմութիւն արարեալ՝ մին արդիւնք յաւելցի, և տպարանի պարտքըն և թղթոյ գործարանի շինութեան ծախս անտի գտցուք:

և պարտուց ներքոյ չմնասցուք: Տես որդեակ զի յայլ ուստեքէ
այլ մին օգնութիւն գտանելոյ ակնկալութիւն չունիմք:
միայն այդ յԱստուծոյ օրհնեցեալքն են, և ի դոցանէ՝
միայն դպրատանց ծախն եմ խնդրած, և զայս երկուքս ևս
յաւելաւ ի վերայ, վասնորոյ և երկ չիմ թէ՛ մի՛ գուցէ պար-
տուց ներքոյ մնասցուք: Յիրաւի որդեակ, եթէ զայս՝ քեզ
ծ նրսութիւն չհամարես, և Աստուծոյ յաջողմամբն՝ կատարու-
մըն տացես խնդրանացս, այս երեք գլխաւոր շինուածքն քոյ
աշխատանքն և դոցին տրդեամբն աւարտ կառնու, և յիշա-
տակ կմնայ դոցա՛ և քեզ: Եւ եթէ այնուհետեւ մեռանիլ պա-
տահեսցի ինձ՝ ոչ ևս ինչ հոգամ: Բայց՝ այնպէս արասցես որ
ջուքամ՝ չը պատահեսցի: Տեղս պարոն Եսային ասէ՝ թէ կրակա-
պաշտ հարուստ մարդիկ կան տեղն, հակն ի գլուխ մին իբմին
են առնում և վնասն վճարումեն, հաստատ եթէ այդպէս սո-
վորութիւն կայ տեղդ, բարեկամաց գիտութեամբ արա:

Եւ զայս քանի տողս ևս գրեմ որդեակ իմ, այլ յուսամ որ
չը տրտմեսցիս, ես զարմանամ խոհեմութենէ քոյ որ տյգպէս
շուտով մնուացար զպատուէրն իմ. և ձի. գործն թողետլ՝ Կ.
գործն առեր քեզ յենարան, զոր ոչ ետու քեզ իրր գործի՝ այլ
որպէս թէ օրինակ քո նախնիքացի ունեցելոյն, զի եթէ դք՝ նա-
խանձու պատճառս ինչ արկցէ առ ի խափանել ժամանակ ինչ
զգործդ, այնու հաստատեսցես զգայթագղեալն:

Ուրեմն, որպէս ես կարծեմ, ի յետ կոյս առանձին թղթոյ
քանի տող բան գրելոյս վշտացեալ ես, վասն այն զայն թողեալ՝
և զայդ առեր ի ձեռդ: Զոր՝ ես պարզ մտօք, առ ի միամտու-
թիւն տեսողացն և առ ի առաւել արդիւնաւորութիւն գոր-
ծոյդ գրեցի, և ոչ թէ առ ինչ երկբայութեան զքէն: Արդ՝ դու
ի յայդ կարծիս անկանելովդ, ահա ասեմ քեզ մեծապէս մե-
ղանչես: Վասնորոյ՝ բարեզք առնես եթէ զղրասցիս. և փոխա-
րէնն՝ աշխատեսցիս աղօթիք և գործովք, զի մի գուցէ թէ
քո այդպիսի ակամայ և սրտաբեկ ընթացիւքդ, կաթն ան-
րաւական եղանիցի նազօրեցի մանկանցն, և յայնմանէ հար-
կադրեալ՝ հատցուք զոմանս ի կաթանէ մարցն: Զոր՝ տէր մի ա-
րացէ ինձ տեսանել, զի եթէ ի յեթեանց մանկանց անտի մի-
ոյն ի սովու մեռանիլ պատահիցի, գիտասցես զի քաղցր է ինձ
մեռանիլն յայնժամ, քան թէ կեալ: Եւ դու ևս ըստ ազ

գասիրութեանդ կրելոց ես յայնժամ զմեծ տրոմուլութիւնս, թէ և այժմ նեղացեալ փոքր երեւի քեզ: Վասնորոյ թողում այժմ խղճի մտաց քոյ:

Սրբազան Եփրեմ վարդապետ եղբօրն իմ՝ յինէն ողջոյն մատուցես: Քանիցս առ նա յանձնարարական թուղթ եմ գրած վասն քոյ, յուսամ որ քեզ մեծ ձեռնտու և օգնական լինի եղած առաջի իշխանացն: Քանզի՝ դա լաւ գիտէ ըզսէրն իմ առ սուրբ Աթոռն՝ և զղայրէթն իմ վասն ազգին. որ է բոլորովին պայծառութիւն սրբոյ Աթոռոյն և ազատութեան ճանապարհ ընդհանուր ազգին մեր:

Տեղւոյդ ամենայն քահանայիցն, իշխանացն, և ամենայն ժողովրդեանն ի դիմաց իմոց ողջոյն և օրհնութիւն մատուցես: Ի պարապութիւն գտանելս իւրաքանչիւրոցն՝ զորոց տնտեսս յայտնեալ էիր գրիւց եմ յատուկ թուղթս: Նոյն և զմիւս հարկաւորն մատուցանելոյ՝ թուղթս յատուկ, զորս ի պատրաստի ունել և տեսանել և ապա մատուցանել, զի պատմեսցի ըստ արժանւոյն, յորմէ և օրհնութիւնս ժառանգեսցեն: Նոյն պարոնաց անուանսն որ գրեալ էիր, նոցա յիմն կողմանէ ընդհանրական կամ զայլ գիլը՝ ըստ տեղւոյն, մատուցես իբրեւ զօրհնութիւն, մինչև զայլ նոր ինչ տպեցից և մատուցից: Ահա Աստուծով պատրաստութիւն տեսանեմ՝ ռուսոաց Պետրոս թագաւորի պատմութիւնն տպելոյ, որոյ ընթերցողքն կարծեմ թէ ոչ յազեսցին ընաւ և բազում իմաստութիւնս, և հնարս, և համեղ խօսակցութիւնս ուսանիլին անտի: Ընդ նմին տպելոց եմ և զպատմութիւնն Կոստանտինուպօլսոյ, և զմակեդոնացւոյն: Այլ մակեդոնացւոյն առաքելի ի սուրբ Աթոռն, առաքել անտի ի մեծն Պօլիս առ հանճարեղ Գէորգն՝ ըստ գրելոյն քոյ, զի մինչի վերադառնալն քոյ ի Յունաց հեղինակէ ուղղեսցէ և զպակասն լցուսցէ, և ի գալղ, զնա՝ և զգիրքն առեալ բերցես, և ապա տպեսցուք: Յորոց զերկուսն կարգալով՝ գոնէ ազգն մեր զարթիցեն ի սէր իմաստութեան և միաբանութեան, և միևսովն շարժիցին ի նախանձ, և օրինակ առեալ զթուրքսն, արիասցին ի յուսմունս և ի փրկութիւն ազգին, և ծանիցին՝ զի սակաւ առ սակաւ առնումն և յառաջանալն մարդոյ ի յիմաստս ինչ, յետոյ ի ծայրագոյնն՝ հանէ. որպէս և օսմանցիքն՝ ելին ի վեր, և քարձրացան

ի մեծ կայսերական գահն և իգագաթն ամենայն թագաւորութեանց, և զանիմաստս գերեցին ի ծառայութիւն իւրեանց: Ո՛հ որդեակ իմ, թէ և աշխատիմ, այլ՝ այսր ամենայնի, և կամ այլոցն՝ զորս խորհեալ եմ և խորհիմ, ի գլուխ գալն կախեալ կայ ի տէրամբ յաջող դառնալն քոյ: Ուրեմն, ի զուր մաշիմ և տագնապիմ, բայց զի՞նչ արարից, զի ոչ հանդարտի սիրտ իմ, յԱստուած՝ և ի սիրելի ազգն իմ՝ յուսալով՝ զայսպիսիս մտածելով անցուցանեմ զկեանս, մինչև տեսցուք թէ ի՞նչ յաջուի:

Բժշկարան երեք հատոր գիրքն, Նանա իմաստասիրին, պիտոյիյն, զայս մեծագին գանձքն՝ շնորհակալ եմ որ գտեալ էիր և այնպիսի կարծր տեղից հանել, բայց՝ աղքատ ժամանակիս գինն տալն նեղութիւն կրեցի, որ և սոցա գին ք. ո. զուռուշըն տուի. միամիտ լինիս:

Այլ վեցօրէիցն, և արարչութեան մեկնիչն գրեցի՞ն թէ չէ. լուր չեմ առած: Պատճառ պատերազմն, թղթոյ կարօտ եմ մնացել:

Գրեալ էիր թէ՝ Լաթինացւոց և մեր լեզու բառգիրք ես գտեալ շատ գուլնի, և ասես ի Լիօնայ է. տես որդեակ, ի՞նչի թէ ձեռք բերցես, որ լեզու ուսանելու գիրք տպենք քանի լեզուի, որ մեր ազգն այլ և այլ լեզու և գիր ուսանելով լինի թէ աչք բանայ, և մեր հիմնարկութեան վերայ շինուածք կազմէ բնակութեան: Պարտիզպանի գիրքը լսեցի և չտեսի: Այդպիսի հարկաւոր գրեանք հետեւեաց գտանել:

Ի գալն քոյ, Տիւրքիոյ առաքելոց վանքումն՝ հայոց թագաւորաց դատաստանագիրք կայ ասէիր. հետեւիս ձեռք բերել, ես ևս, աստ ամենողորմած կայսերուհւոյ դատաստանագիրքն, որ գուլնի է քան զամենայն ազգաց, թարգմանել տամ որ տրպեցից, թերեւս ազգն մեր ուսանիցին զքաղցրութիւն և տեղեկութիւն օրինացն եւրոպականաց, և այնպէս կրթեսցեն զանձինս իւրեանց՝ և կամ զստորադրեալս իւրեանց՝ հեղութեամբ և մի՛ բարբարոսաբար կալ այսպէս, որպէս այժմ կամք. առաւել մեք եկեղեցակա՛նք:

Նաև, որդեակ եթէ կարելի իցէ մի այնպիսի գրագիր բերցնօ ընդ քեզ, որ հայոց թագաւորաց գիւանագիրն գիտիցէ և մանկանցն մեր ուսուցցէ:

Նաև, սիրաբայ մեկնիչն որ ի Յակոբայ պատրիարքէն է, զայն ևս եթէ մինչի երկու հարիւր ղուռուշ գրեացեն, գրել տացն և տպեցուք, զի և այն՝ շատ օգուտ գործէ ազգին մերս:

Եւս հետեւեաց, թերեւս ձոն Բարսղի մեկնութեան կէսն կարողանաս գտանել, զի ընդ Մատթէոսի աւետարանի մեկնութեան որ ի Շնորհալուոյն և զՄարկոսինն ևս տպեցուք:

Ձունէի ես ժամանակ այսքան երկարել զգրիչս, այլ մինչ հարկըն ստիպեաց, նեղեալ զիս գրեցի, զի դու մխիթարեալ՝ յառաջին սէրն քոյ արիասցիս: Եւ ես՝ մնամ վասն սիրելի որդւոյդ իմ՝ միշտ

1790 Յունվար 4

ի մեծ բանակին: Այս առաքեմ ի Բրիտան....

Եւս Նամակն որ գտանուեցաւ Ս. Աթողոյս դիւանում, գործ է Գեր. Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի Արղութեանց, Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդի, Եկատերինէ Բ. կայսերուհու ժամանակ և հիմնադրին Նոր Նախիջևան քաղաքի Դոն գետի մօտ: Գրած է հայր Ստեփան աւագ քահանային, որին ուղարկել էր Նոր Զուղայ և Հնդկաստան հանգանակութեան, նոր հիմնած հայ գաղթականութեան՝ Նոր Նախիջևանի համար: Նամակի բովանդակութիւնն այնքան պարզ է, որ անկարօտ է բացատրութեան: Անտարակոյս է, որ Հնդկահայոց արած բազմաթիւ կտակների մի մասը հետեւանք է վերոյիշեալ աւագ քահանայի ազդեցութեան:

Մ Ի Լ Տ Ո Ն

ԵՒ ՆՈՐԱ

ԿՈՐՈՒՍՏ ԳՐԱԽՏԻ:

(Լաֆ Տէնէ)

(Շրտան-Կոնիան)

«Նա ինչ հաւատացնում էր, ասում է Դրայդէնը, թէ իրա օրինակը միշտ եղիլ է Սպէնսէրը»: Եւ իրաւ, բարոյական մաքրութեամբ, բարձրաստիճան վսեմութեամբ, հարուստ և կարգաբան ոճով, ասպետական ազնիւ զգացումներով և ընտիր գասական բարեձևութեամբ՝ այդ երկուսը պէտք է հղբայր կոչուին: Բայց նա ունէր ուրիշ վարժապետներ ևս—Բոմոն, Ֆլէտ-